

{ā} iš tikrųjų vartojamomis [č], [š], plg.: *aukštai* → *aukš[č]aũ* → *aukščiaũ*, *juodai* → *juo[d]aũ* → *juodžiaũ*.

Morfonologinis minkštinimas – tai kamieno galinio kietojo priebalsio pakeitimas atitinkamu minkštuoju priebalsiu prieš tam tikrus „minkštinančius“ afiksus, prasidedančius nepriešakiniu balsiu, pvz.: *laisv-+ -aũ* (*laisvai*) → *laisviaũ*, *maž-+ -ukas* (*māžas*) → *mažiukas*. Kietinimu vadinamas pamatinio minkštojo priebalsio pakeitimas kietuoju prieš „kietinančius“ afiksus, pvz.: *tuš[č]i-+ -okas* (*tūščias*) → *tuštókas*, *šlāpias* → *šlapùmas*. Priebalsis visada minkštinamas, pavyzdžiui, prieš aukščiausiojo laipsnio priesagą, plg.: *gēras* → *geriáusias*, *tiřštas* → *tirš[č]iáusias* → *tirščiausias*, visada kietinamas – prieš būdvardinių daiktavardžių priesaga *-umas*, pvz.: *didis* (plg. *didžio*, *didžiũ*) → *didùmas*, *plókščias* (= *plókš[č]i*) → *plokštùmas*.

Minkštinimas ir kietinimas yra tarytum priesagos (arba darybinės galūnės, plg.: *kùbilas* : *kubilius*), o ne pamatinio kamieno papildomas požymis. Todėl minkštinančias priesagas (ir galūnes) parankiausia žymėti, pavyzdžiui, taip: {-'aũ}, {-'ávs'as}, {-'ùkas} (įprastine rašyba *-iaũ*, *-iausias*, *-iùkas*), ženkle „‘“ (*i*) parodant, kad priebalsis, atsidūręs prieš šiuos afiksus, būtinai suminkštėja; ženkle nebuvimas rodytų, kad afiksas tokios savybės neturi. Priesagos, kurios tik tam tikrais atvejais minkština priebalsius, galėtų būti žymimos taip: {-(')ùkas}, {-(')ùkē} (atitinkamai – *-(i)ùkas*, *-(i)ùkē*), plg.: *krāštas* → *kraš[č]iùkas* = *kraščiuùkas*, bet *lāpas* → *lapùkas* arba *širdis* (dg. kilm. *širdžiũ* = {širdū}) → *širdùkē*, bet *šluota* → *šluo[č]iùkē* → *šluočiùkē*.

KIRČIAVIMAS

§ 70. Kaip minėta (§ 36), lietuvių kalbos kirtis yra laisvas, arba distinktyvinis, – jis gali atlikti žodžių ir jų formų skiriamąją funkciją (plg. *likime* ≠ *likime!* ≠ *likimė*). Jo vietą lemia ne fonetinės skiemenų savybės ar jų nuotolis nuo išorinių sandūrų (žodžio ribų), o tų morfemų, kurios sudaro žodį ar jo formą, kirčiavimo ypatybės – jų santykinė akcentologinė vertė. Be to, žodžio kirčiavimą tam tikrais atvejais gali lemti morfemų kiekybė ir priegaidės. Tačiau ir tas poveikis priklauso nuo morfologinių veiksnių.

Svarbiausius lietuvių kalbos kirčiavimo principus aiškiausiai ir paprasčiausiai galima parodyti remiantis dviskiemenių daiktavardžių (t. y. vienskiemenio kamieno) linksniavimo pavyzdžiais.

§ 71. Akcentologinės vertės atžvilgiu visus vienskiemenius daiktavardžių kamienus galima suskirstyti į dvi klases:

1) stiprieji kamienai (*A*), gaunantys kirtį prieš bet kurią galūnę, pvz.: *piev-(-ų)*, *viēt-(-ų)*, *višt-(-ų)*;

2) silpnieji kamienai (*a*), gaunantys kirtį tik prieš silpnąją galūnę, pvz.: *skiedr-(-ų)*, *diēn-(-ų)*, *migl-(-ų)*.

Be to, kiekvienoje klasėje dar išsiskiria tvirtapradžiai (*A*: pvz., *piev-[-q]*; *á*: pvz., *skiedr-[-q]*) ir netvirtapradžiai – trumpieji arba tvirtagaliai (*Ā*: *višt-[-q]*, *viēt-[-q]*, *ā*: *migl-[-q]*, *diēn-[-q]*) kamienai.

Kamienų vertė lengviausiai nustatoma pagal dg. naudininko arba kilmininko kirtį: šiose formose stiprieji kamienai visada kirčiuoti, o silpnieji – nekirčiuoti, plg.: *piev-oms, piev-ų* arba *viēt-oms, viēt-ų* (stiprieji kamienai – *A*) ir *skiedr-óms, skiedr-ū* arba *dien-óms, dien-ū* (silpnieji kamienai – *a*). Ilgojo kamieno priegaidę įprasta nustatinėti pagal vienaskaitos galininką, plg.: *piev-q (Ā) : viēt-q (Ā), skiedr-q (á) : diēn-q (ā)*, arba (ypač kai daiktavardis daugiskaitinis) pagal bet kurią kitą formą, turinčią kamieno kirtį, plg.: *žirklės (Ā) : karčiai (Ā), rūngčios (á) : kriaūnos (ā)*.

§ 72. Galūnes galima skirstyti į tas pačias klases, kaip ir kamienus (kirčiuotoji morfema išskiriama šriftu):

1) stipriosios galūnės (*E*), gaunančios kirtį, jeigu kamienas yra silpnas (*aE→aE*), bet nekirčiuotos po stipriojo kamieno (*AE→AE*), plg.: *migl-ū→miglū, višt-ū→vištu, migl-osè→miglosè, višt-osè→vištose*;

2) silpnosios galūnės (*e*) lieka nekirčiuotos tiek po stipriojo, tiek po silpnojo kamieno (*Ae→Ae, ae→ae*), pvz.: *višt-ai→vištai, migl-ai→miglai, višt-q→višta, migl-q→migla*.

Ir pirmojoje, ir antrojoje klasėje išsiskiria ypatingos kirtį atitraukiančios (atrankinės) galūnės (*Ē, è*), pasižyminčios tuo, kad visada atitraukia į save kirtį iš tiesiogiai prieš jas einančio netvirtapradžio skiemens pagal vadinamąją priešpaskutinio skiemens taisyklę, arba sinchroninį Saussure'o ir Fortunatovo dėsnį, pvz.: vn. įn. *višt-à (è)→vištà*, dg. gal. *višt-às(è)→vištàs*, bet vn. šauksm. *višt-a (e, t. y. neatrankinė galūnė)→višta*. Kai kamienas tvirtapradis, atrakinės galūnės kirčio neveikia: jo vieta nustatoma pagal bendrąsias taisykles (žr. § 75).

Pastaba. Trumposios atrakinės galūnės daugeliu atvejų prieš enklitinius afiksus turi ilguosius tvirtapradžius alomorfozus (plg.: *višt-à : geró-ji, višt-às : gerás-ias*, žr. § 46).

§ 73. 1. Jeigu galūnė kirčio neatitraukianti (neatrankinė), dviskiemenių formų kirčio vieta aprašoma šiomis taisyklėmis:

a) kirtį gauna bet kuris stiprusis kamienas: *Ae→Ae : PĪEV-ai³→pievai, VIĖT-ai→vištai, PĪEV-q→pievaq, VIĖT-q→viētaq*, dg. vard. *PĪEV-os→pievos, VIĖT-os→viētos, VIŠT-os→vištos, AE→AE : PĪEV-ų→pievų, VIĖT-ų→viētų, PĪEV-OMS→pievoms, VIĖT-OMS→vietoms, PĪEV-OSĖ→pievose, VIĖT-OSĖ→viētose*;

b) kirčiuojama stiprioji galūnė, einanti po silpnojo kamieno: *aE→aE*, pvz.: *skiedr-Ū→skiedrū, diēn-Ū→dienū, skiēdr-ÓMS→skiedróms, diēn-ÓMS→dienóms, skiedr-OSĖ→skiedrosè, diēn-OSĖ→dienosè*;

c) kirtis krinta ant silpnojo kamieno, kai po jo eina silpnoji galūnė: *ae→ae*, pvz.: *skiedr-ai→skiedrai, diēn-ai→diēnai, skiedr-q→skiedr-q, diēn-q→diēna*.

2. Kaip minėta, atrakinės galūnės būna kirčiuotos ar nekirčiuotos pagal bendrąsias taisykles, jeigu kamienas turi tvirtapradę priegaidę:

a) *Āè→Āè*: vn. įn. *PĪEV-à→pieva*, dg. gal. *PĪEV-às→pievas, ĀĖ→ĀĖ*: vn. vard. *PĪEV-Ā→pieva*,

b) *áĒ→áĒ*: vn. vard. *skiedr-Ā→skiedrà*,

³ Didžiosiomis raidėmis žymimos stipriosios morfemos, mažosiomis raidėmis – silpnosios morfemos.

atoma pagal dg. naudininko arba kilmininko kamienai visada kirčiuoti, o silpnieji – arba *viēt-oms*, *viēt-ų* (stiprieji kamienai – *A*) *šms*, *dien-ų* (silpnieji kamienai – *a*). Ilgojo lėti pagal vienaskaitos galininką, plg.: *piev-q* (*ā*), arba (ypač kai daiktavardis daugiskairinčią kamieno kirtį, plg.: *žirklės (A)* : *kař (ā)*).

tas pačias klases, kaip ir kamienus (kirčiuo-

žauančios kirtį, jeigu kamienas yra silpnas lojo kamieno (*AE*→*AE*), plg.: *migl-ų*→*miglū*, *-osė*→*vištose*;

nekirčiuotos tiek po stipriojo, tiek po silp-

pvz.: *višt-ai*→*vištai*, *migl-ai*→*miglai*, *višt-q*→

išsiskiria ypatingos kirtį atitraukiančios (at-

nčios tuo, kad visada atitraukia į save kirtį iš

virtapradžio skiemens pagal vadinamąją

sinchroninį Saussure'o ir Fortunatovo

dg. gal. *višt-ās (ē)*→*vištās*, bet vn. šauksm.

višta. Kai kamienas tvirtapradis, atrakinės

atoma pagal bendrąsias taisykles (žr. § 75).

ės daugeliu atvejų prieš enklitinius afiksus turi ilguo-

reró-ji, *višt-ās* : *gerás-ias*, žr. § 46).

traukianti (neatrakinė), dviskiemėnių formų

lėmis:

mienas: *Ae*→*Ae* : *PĪEV-ai*³→*pievai*, *VIĖT-ai*

ta, dg. vard. *PĪEV-os*→*pievos*, *VIĖT-os*→

ĖV-ų→*pievų*, *VIĖT-ų*→*viētų*, *PĪEV-OMS*→

V-OSĖ→*pievose*, *VIĖT-OSĖ*→*viētose*;

inanti po silpnojo kamieno: *aE*→*aE*, pvz.: *skiedr-ÓMS*→*skiedróms*, *diēn-ÓMS*→*dienóms*, *enosė*;

eno, kai po jo eina silpnoji galūnė: *ae*→*ae*, *šnai*, *skiedr-q*→*skiedr-q*, *diēn-q*→*diēna*.

būna kirčiuotos ar nekirčiuotos pagal bend-

tvirtapradę priegaidę:

, dg. gal. *PĪEV-ās*→*pievas*, *ĀĖ*→*ĀĖ*: vn.

skiedrà,

iosios morfemos, mažosiomis raidėmis – silpnosios

c) *āè*→*āè*: vn. įn. *skiedr-à*→*skiedra*, dg. gal. *skiedr-ās*→*skiedras*.

3. Atrakinės galūnės, einančios tiesiai po netvirtagalių (trumpųjų arba tvirta-

galių) kamienų, visada gauna kirtį (Saussure'o ir Fortunatovo dėsnis), pvz.: *Āè*→

Āè: vn. įn. *VIĖT-à*→*vietà*, *VĪŠT-à*→*vištà*, dg. gal. *VIĖT-ās*→*vietās*, *VĪŠT-ās*→*viš-*

tās, *ĀĖ*→*ĀĖ*: vn. vard. *VIĖT-Ā*→*vietà*, *VĪŠT-Ā*→*vištà*, *āè*→*āè*: vn. įn. *diēn-à*→

die-nà, *migl-à*→*miglà*, dg. gal. *diēn-ās*→*dienās*, *migl-ās*→*miglās* (plg. dar *āĖ*→*āĖ*:

vn. vard. *diēn-Ā*→*dienà*, *migl-Ā*→*miglà*, kur galūnė turi gauti kirtį ir pagal bend-

drą taisyklę; žr. § 74, 1).

§ 74. Išnagrinėtuosius kirčiavimo dėsningumus galima pailiustruoti žodžių

vārpa, *rankà*, *galvà*, *kalvà* paradigmomis.

Vienaskaita

V.	<i>vārpa (ĀĖ)</i>	<i>rankà (ĀĖ→ĀĖ)</i>
K.	<i>vārpos (ĀE)</i>	<i>rañkos (ĀE)</i>
N.	<i>vārpai (Āe)</i>	<i>rañkai (Āe)</i>
G.	<i>vārpa (Āe)</i>	<i>rañka (Āe)</i>
Įn.	<i>vārpa (Āè)</i>	<i>rankà (Āè→Āè)</i>
Vt.	<i>vārpoje (ĀE)</i>	<i>rañkoje (ĀE)</i>
Š.	<i>vārpa (Āe)</i>	<i>rañka (Āe)</i>
V.	<i>galvà (āĖ)</i>	<i>kalvà (āĖ)</i>
K.	<i>galvōs (āE)</i>	<i>kalvōs (āE)</i>
N.	<i>gálvai (āe)</i>	<i>kalvai (āe)</i>
G.	<i>gálva (āe)</i>	<i>kalva (āe)</i>
Įn.	<i>gálva (āè)</i>	<i>kalvà (āè→āè)</i>
Vt.	<i>galvojè (āE)</i>	<i>kalvojè (āE)</i>
Š.	<i>gálva (āe)</i>	<i>kalva (āe)</i>

Daugiskaita

V.Š.	<i>vārpos (Āe)</i>	<i>rañkos (Āe)</i>
K.	<i>vārpu (ĀE)</i>	<i>rañku (ĀE)</i>
N.	<i>vārpoms (ĀE)</i>	<i>rañkoms (ĀE)</i>
G.	<i>vārpas (Āè)</i>	<i>rankàs (Āè→Āè)</i>
Įn.	<i>vārpomis (ĀE)</i>	<i>rañkomis (ĀE)</i>
Vt.	<i>vārpose (ĀE)</i>	<i>rañkose (ĀE)</i>
V.Š.	<i>gálvos (āe)</i>	<i>kalvos (āe)</i>
K.	<i>galvū (āE)</i>	<i>kalvū (āE)</i>
N.	<i>galvōms (āE)</i>	<i>kalvōms (āE)</i>
G.	<i>gálvas (āè)</i>	<i>kalvàs (āè→āè)</i>
Įn.	<i>galvomis (āE)</i>	<i>kalvomis (āE)</i>
Vt.	<i>galvosè (āE)</i>	<i>kalvosè (āE)</i>

Pastaba. Atrkeptinas dėmesys, kad dviskiemėnės galūnės (pvz.: *galv-omis*, *galv-osė*, *kalv-*

Kiekvienas pateiktasis pavyzdys atstovauja vienai iš keturių kirčiuočių (kirčiavimo paradigmu).

Pirmajai kirčiuotei priklauso dviskiemeniai daiktavardžiai, turintys stiprų tvirtapradį kamieną (jų daugiskaitos naudininko ir galininko galūnės būna nekirčiuotos: *várpoms, várpas*), antrajai kirčiuotei – daiktavardžiai, turintys stiprų netvirtapradį (trumpą arba tvirtagalį) kamieną (daugiskaitos naudininko galūnė nekirčiuota, galininko – kirčiuota: *rañkoms, bet rankàs*). Trečiosios kirčiuotės dviskiemeniai daiktavardžiai turi silpną tvirtapradį kamieną (daugiskaitos naudininkas kirčiuojamas galūnėje, galininkas – kamiene, plg.: *galvóms, bet gálvas*), ketvirtosios kirčiuotės – silpną netvirtapradį (galūnės kirtį turi ir daugiskaitos naudininkas, ir daugiskaitos galininkas: *kalvóms, kalvàs*).

Žodynuose daiktavardžiai ir kiti linksniuojamieji žodžiai pateikiami su kirčiuotės nuoroda: 1 – pirmoji kirčiuotė, 2 – antroji kirčiuotė, 3 – trečioji kirčiuotė, 4 – ketvirtoji kirčiuotė, pvz.: *pieva* (1), *várpa* (1), *vištà* (2), *rankà* (2), *skiedrà* (3), *galvà* (3), *miglà* (4), *dienà* (4), *kalvà* (4). (Smulkiau apie tai žr. § 137.)

§ 75. Kirčiavimo atžvilgiu daugiaskiemeniai daiktavardžiai, kirčiuoti paskutiniame kamieno skiemenyje, nesiskiria nuo dviskiemenių. Tik šie žodžiai labai retai būna 4 kirčiuotės (bet plg. tokius vietovardžius, kaip *Garliavà* (4): *Garliavòs, Garliāvą*).

Kamienai, tarp kurių kirčiuoto skiemens ir galūnės esti bent vienas tarpinis skiemo, kirčiuojami taip pat, kaip vienskiemeniai tvirtapradžiai kamienai – net tada, kai kirčiuotas skiemo trumpas ir tvirtagalys. Šiais atvejais tarpinis skiemo užkerta kelią Saussure'o ir Fortunatovo dėsniai, plg.: vn. vard. *šỹpsena* (1) : *pieva* (1), *gilumà* (3)⁴ : *skiedrà* (3), vn. in. *šỹpsena* : *pieva*, *gìluma* : *skiedrà*, dg. gal. *šỹpsenas* : *pievas*, *gìlumas* : *skiedras*. Dėl to šio tipo žodžiai gali būti tik 1 arba 3 kirčiuotės.

§ 76. Išvestinių žodžių kirčiavimas taip pat dažniausiai remiasi morfemų akcentologine verte. Pavyzdžiui, pagal poveikį pamatiniams kamienams daugelį vardažodžio priesagų galima suskirstyti į du tipus:

1) stiprinančios priesagos (*P*) silpnuosius kamienus paverčia stipriaisiais ($a_1 + P \rightarrow A_2$), pvz.: a) *žolė* (4) → *žolýnas* (1), b) *žmónės, žmonių* (3) → *žmóniškas* (1), c) *dárbas, darbų* (3) → *darbiniñkas* (2), *skolà, -òs* (4) → *skoliniñkas* (2) (plg.: *mókslas* (1) → *mókslininkas* (1), *kòpos* (2) → *kòpininkas* „kopų (Kuršių Neringos) vietinis gyventojas“;

2) silpninančios priesagos (*p*) stipriuosius kamienus paverčia silpnaisiais ($A_1 + p \rightarrow a_2$), pvz.: *ámžius, ámžių* (1) → *ámžinas* (3^a), *stirna* (1) → *stirnenà* (3^a), *lāpė* (2) → *lapenà* (3^b).

Tarp stiprinančių priesagų išsiskiria:

a) stipriosios priesagos (*P*), kurios visada atitraukia kirtį į save ($A + P \rightarrow A + P$), plg. dar: *úoga* (1) → *uogiēnė* (2), *vaikas* (4) → *vaikėlis* (2),

⁴ Tiksliau — 3^b. Galinis tokių žodžių kirtis paaiškinamas bendraja taisykle $aE \rightarrow aE$ (§ 73), o ne Saussure'o ir Fortunatovo dėsniais.

b) silpnosios priesagos (\bar{P}), prieš kurias esantis pamatinis kamienas gauna arba išsaugo kirtį ($A + \bar{P} \rightarrow A + \bar{P}$, $a + \bar{P} \rightarrow a + \bar{P}$), plg.: *výras* (1) \rightarrow *výriškas* (1), *vaikas* (4) \rightarrow *vaikiškas* (1),

c) neutralios priesagos (P), kurios atitraukia į save kirtį iš silpnų pamatinių kamienų, bet palieka jį stipriuosiuose kamienuose ($a + P \rightarrow a + P$, $A + P \rightarrow A + P$), plg.: *šakà*, *-òs* (4) \rightarrow *šakinis* (2), *galvà*, *-òs* (3) \rightarrow *galvinis*, bet *úoga* (1) \rightarrow *úoginis* (1), *druskà*, *-os* (2) \rightarrow *drùskinè*.

§ 77. Žodžių daryboje kirčiavimo dėsningumų nesilaikoma taip nuosekliai kaip kaityboje.

Pirma, šiuos dėsningumus kartais komplikuoja papildomi fonologiniai ir morfonologiniai veiksniai. Pavyzdžiui, veiksmazodžių sistemoje svarbų vaidmenį vaidina Saussure'o ir Fortunatovo dėsnis: kirtis iš netvirtapradžio galinio (arba vienintelio) pamatinio kamieno skiemens atitraukiamas į silpną tvirtapradę atrakinę priesagą ($\bar{A}p \rightarrow \bar{A}p$, plg.: *laiko* : *laik-yti* \rightarrow *laikýti*, bet *sváido* : *sváid-y-ti* \rightarrow *sváidyti*). Kai kurios priesagos ir daugelis darybinių galūnių sukelia kirčio perkėlimą į paskutinį pamatinio kamieno skiemenį arba priegaidės pokytį (vadinamąją metatòniją), plg.: *geležis*, *gèležì* \rightarrow *gelèžtè*, *kùbilas* \rightarrow *kùbilius*, *piemuõ*, *piemenì* \rightarrow *piemènè*, *puòdas* \rightarrow *puòdžius*, *stóras* \rightarrow *stòris* (cirkumfleksinė metatònija), *pláukti* \rightarrow *pláukioti*, *padraiko* \rightarrow *padráikos* (akūtinė metatònija). Pagal funkciją šie reiškiniai nesiskiria nuo apofonijos (§ 61).

Antra, išvestinių žodžių kirčiavimą labai veikia reikšmė ir daugybė įvairių kitų reiškinių, kuriuos galėtume vadinti morfonologine idiomatizacija.

Reikšmės įtaką rodo net labai produktyvių priesagos *-inis* vedinių kirčiavimas: apskritai ši priesaga priklauso stiprinančių neutralių morfemų klasei (žr. § 78, 2), tačiau žodžiuose, reiškiančiuose medžiagą, ji virsta stipriąja, pvz.: *bùlvè* (1) \rightarrow *bulvìnis*, *mólis* (1) \rightarrow *molìnis*, *mėdis* (2) \rightarrow *medìnis*. Ypač reikšmės poveikis ryškus sudurtiniuose žodžiuose, plg.: *daugiásienis* „tokia geometrinė figūra“ : *daugiasienis* „turįs daug sienų“, *dvirátis* „tokia transporto mašina“ : *dvirátis* „turįs du ratus“, *trikampis* „tokia geometrinė figūra“ : *trikaĩpis* „turįs tris kampus“.

Morfonologinė idiomatizacija – tai tam tikrų išvestinių žodžių fonologinės „išvaizdos“ savitumas, nepaaiškinamas jų dėmenų savybėmis. Štai priesaga *-iena* žodžiuose, reiškiančiuose mėsą, priklauso stipriųjų stiprinančių priesagų klasei (plg.: *ántis* (1) \rightarrow *antièna*, *kiaùlè* (2) \rightarrow *kiaulièna*), bet žodyje *jáutièna* ji „elgiasi“ kaip silpnoji priesaga. Ypač dideliu idiomatiškumu pasižymi, pavyzdžiui, priesagos *-tuvè* vediniai (plg. *vèlti* : *veltùvè*, *málti* : *maltuvė*, *kráuti* : *krátuvè*), priešdėlio *pa-* daiktavardžiai (plg.: *tiltas* (1) : *patiltè* (1), *júosta* (1) : *pajuòstè* (2), *kálnas* (3) : *pakaĩnè* (2), *kraĩntas* (4) : *pakrántè* (1), *kėlias* (4) : *pakelė* (3^b) ir t. t.), daugelis sudurtinių žodžių ir pagaliau vietovardžiai bei asmenvardžiai. Tokių žodžių kirčiavimą reikia išmokti ištisai – kaip ir neišvestinių kamienų akcentologinį svorį (arba atitinkamo žodžio kirčiuotę).